

BERNHARD LOHSE

MARTIN LUTHER

BIBLIOTHECA FLACIANA

SVEZAK II

**BERNHARD LOHSE
MARTIN LUTHER**

Recenzenti

Dr. Davorin Peterlin
Dr. Jure Zečević

Urednik

Dr. Lidija Matošević

BERNHARD LOHSE

MARTIN LUTHER

ŽIVOT I DJELO

3. potpuno prerađeno izdanje

Prevela: Dr. Marina Miladinov

TEOLOŠKI FAKULTET
"MATIJA VLAČIĆ ILIRIK"
ZAGREB
2006

Naslov izvornika: Martin Luther: eine Einführung in sein Leben und sein Werk/ Dritte, vollständig überarbeitete Auflage. München, Verlag C. H. Beck, 1997.

Nakladnik: Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik", Radićeva 34, Zagreb

Za nakladnika: Dr. Lidija Matošević

Prijevod: Marina Miladinov

Teološka redakcija: Lidija Matošević

Teološko-jezična lektura: Ruben Knežević

Grafička obrada, tisak i oprema: Grafički obrt "Pauk", Mala Cerna 26, Cerna

© C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung (Oskar Beck), München, 1981

© za hrvatski prijevod Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik", Radićeva 34, Zagreb, 2006

Sva prava pridržana. Ni jedan dio ove knjige ne smije se bez odobrenja nakladnika reproducirati ili prenositi u bilo kojem obliku, ni na koji način, elektronički ili mehanički, uključujući fotokopiranje, snimanje ili pohranjivanje u bazu podataka.

Izdanje ove knjige pripomogli su novčanom potporom:

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske
Goethe-Institut Inter Nationes
Evangelička crkva u Republici Hrvatskoj

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 284-05 Luther, M.
929 Luther, M.

LOHSE, Bernhard
Martin Luther : život i djelo /
Bernhard Lohse ; prevela Marina Miladinov.
- 3. potpuno prerađeno izd. - Zagreb :
Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik",
2006. - (Biblioteka Flaciana ; sv. 2)

Prijevod djela: Martin Luther. -
Bibliografija.

ISBN 953-7307-02-6

I. Luther, Martin -- Život i djelo

460529060

SADRŽAJ

	<i>Str.</i>
PREDGOVOR UZ TREĆE NJEMAČKO IZDANJE	14
PREDGOVOR HRVATSKOM IZDANJU	15
I. LUTHEROVA OKOLINA I EPOHA	17
A. Politička situacija	17
1. Fridrih III. i Maksimilijan I.	
2. Karlo V.	
3. Franjo I. i Henrik VIII.	
4. Nizozemska	
5. Turska prijetnja	
6. Lutherov zavičaj: grofovija Mansfeld	
7. Teritoriji i gradovi u Njemačkom Carstvu	
8. Porast kneževske moći	
9. Gospodarski razvoj	
10. Saska	
B. Duhovni i crkveni život	22
1. Unutrašnja i vanjska situacija crkve	
2. Reformni koncili 15. stoljeća	
3. Nužnost crkvene reforme	
4. Reformni pokreti	
5. Hus i husiti	
6. Duhovna situacija	
7. Sveučilišta	
8. Skolastika i kasna skolastika	
9. Humanizam	
C. Pitanje periodizacije: srednji vijek, reformacija, novi vijek	27
II. LUTHEROV ŽIVOT: PREGLED ASPEKATA I PITANJA	29
A. Uvod	29
1. Bogatstvo izvora	
2. Lutherova biografija kao zadaća	

B. Djetinjstvo i studij	30
1. Lutherovo djetinjstvo	
2. Roditeljski odgoj	
3. Školovanje u Magdeburgu (1497./98.) i Eisenachu (1498.-1501.)	
4. Studij u Erfurtu (1501.-1505.)	
C. U samostanu	31
1. Odlazak u samostan (1505.)	
2. Lutherova unutrašnja previranja	
3. Nastojanja da se objasne Lutherova previranja	
4. Lutherovo ređenje za svećenika i studij teologije	
5. Put u Rim. Luther preuzima satove <i>Lecturae in Biblia</i> u Wittenbergu (1512.)	
D. Reformacijski obrat	35
1. Lutherova rana predavanja	
2. Izgradnja nove teologije	
3. Sukob s Rimom	
E. Uspon i borbe reformacije	37
1. Luther u Wartburgu (1521./22.)	
2. Ženidba (1525.)	
3. Spor oko Večere Gospodnje	
4. Carski sabor u Augsburgu (1530.)	
5. Nürnberško vjersko primirje (1532.)	
6. Wittenberška konkordija (1536.)	
7. Vjerski razgovori (1540./41.)	
8. Posljednje godine	
9. Lutherova smrt	
III. LUTHER U SPOROVIMA SVOGA DOBA	43
A. Uvod	43
1. Teološke, crkvene i političke raspre	
2. Neizbježno zaoštavanje. Shvaćanje Biblije kao središnji predmet spora	
B. Spor oko oprosta i reformacijski obrat	44
1. Spor oko oprosta	
2. Pitanje izvješavanja teza	
3. Devedeset pet teza	
4. Heidelberška disputacija (1518.)	

5. Cajetanovo saslušanje Luthera (1518.)	
6. Lutherova apelacija na koncil	
7. Leipziška disputacija (1519.)	
8. Bula pred izopćenje (1520.)	
C. Teološka reformacija	48
1. Lutherova tri tzv. glavna reformacijska djela	
2. Lutherova kritika redovničkih zavjeta	
3. Početak neslaganja unutar reformacijskog pokreta (1521./22.)	
4. Wittenberški reformatori	
D. Svjetovna vlast i nemiri	50
1. Lutherovo shvaćanje slobode i reda	
2. Daljnja razrada, odnosno preciziranje shvaćanja svjetovne vlasti, zakona i evanđelja te slova i Duha	
3. Lutherov spis "O svjetovnoj vlasti"	
4. Lutherovi spisi o Seljačkom ratu	
5. Thomas Müntzer	
6. Lutherov spis "Mogu li i vojnici biti blaženi"	
7. Lutherovi spisi o Turcima	
8. O Lutherovu shvaćanju prava na otpor	
E. Luther i humanizam	57
1. Lutherov spor s Erazmom (1524./25.)	
2. Humanizam i reformacija	
3. Erazmov spis "De libero arbitrio diatribe" (1524.)	
4. Lutherov spis "De servo arbitrio" (1525.)	
5. O tumačenju spisa "De servo arbitrio"	
6. Humanizam i reformacija nakon razdora između Erazma i Luthera	
F. Spor oko nauka o Večeri Gospodnjoj	61
1. Spor oko Večere Gospodnje (1524.-29.)	
2. Razvoj Lutherova nauka o Večeri Gospodnjoj	
3. Karlstadtov nauka o Večeri Gospodnjoj	
4. Lutherova kritika Karlstadta	
5. Zwinglijev nauka o Večeri Gospodnjoj	
6. Daljnji kontroverzni momenti u sporu oko Večere Gospodnje	
7. Marburški vjerski razgovor (1529.)	
G. Druge Lutherove polemike	65

H. Dvostruki brak Filipa od Hessena	66
I. Lutherov doprinos nastanku teritorijalnih crkvenih uprava	67
J. Lutherova polemička oštrina	70
1. Polemička oštrina u sporovima	
2. Lutherovo polemiziranje u spisu "Protiv Hansa Wursta" (1541.)	
3. Lutherovi spisi o Židovima	
4. Blagost i neotesanost kod Luthera	
K. Lutherovo razumijevanje svoga poslanja	74
1. Lutherovo shvaćanje sebe	
2. Luther kao reformator?	
3. Doktor teologije	
IV. LUTHEROVI SPISI	79
A. Uvod	79
1. Nedostatak autorskih pretenzija kod Luthera	
2. Lutherova stilska osebnost	
3. Lutherova dvojezičnost	
4. Lutherovi spisi kao prigodni spisi	
5. Promjena u Lutherovoj egzegetskoj metodi	
6. Lutherov odnos prema retorici	
7. Pregled književnih rodova	
8. Središnja uloga pitanja istine; "apostolski" karakter nekih Lutherovih spisa	
9. "Propovijed o pripremi za smrt" (1519.)	
10. Lutherov "autoritet"	
B. Prijevod Biblije	90
1. Lutherov prijevod Biblije: pregled znanstvene literature	
2. Luther i nastanak novog gornjonjemačkog jezika	
3. Božja riječ u Lutherovu prijevodu i tumačenju	
4. Drugi prijevodi Biblije početkom 16. stoljeća	
5. Rad na reviziji Biblije	
6. Jezični jaz između protestantske i katoličke Njemačke	
C. Metodološke napomene	95
1. Napomene i savjeti za čitanje Luthera	
2. Kako koristiti razna izdanja	

3. Odnos prema Lutherovu vremenu
4. Važnost središnjih tema Lutherove teologije

D. Kronologija

97

1. Rubne opaske (1509./10.)
2. Rana predavanja
3. Spisi o sporu oko oprosta
4. Propovijedi (1519./20.)
5. "O rimskom papinstvu" (1520.)
6. "Kršćanskom plemstvu njemačke nacije o poboljšanju kršćanskog staleža" (1520.)
7. "De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium" (1520.)
8. "O slobodi kršćanina" (1520.)
9. "Magnificat" (1521.)
10. "De votis monasticis iudicium" (1521.)
11. "Istinska opomena" (1522.)
12. "O svjetovnoj vlasti i o tome do koje mjere joj dugujemo poslušnost" (1523.)
13. "O uređenju bogoslužja u zajednici" (1523.)
14. "Vijećnicima svih gradova njemačke zemlje, o tome da trebaju ustanoviti i održavati škole" (1524.)
15. "O trgovini i lihvarima" (1524.)
16. Spisi o Seljačkom ratu (1525.)
17. "De servo arbitrio" (1525.)
18. "O Večeri Gospodnjoj: Vjerovanje" (1528.)
19. "Veliki katekizam" (1529.)
20. "Opomena duhovnicima okupljenim na carskom saboru u Augsburgu" (1530.)
21. "Poslanica o prevođenju" (1530.)
22. "Upozorenje mojim dragim Nijemcima" (1531.)
23. "Schmalkaldski članci" (1537.)
24. "O koncilima i crkvama" (1539.)
25. Spis "Protiv Hansa Wursta" (1541.)
26. "Predgovor" prvom svesku Lutherovih "Opera latina" (1545.)
27. Kasnije disputacije

V. ASPEKTI I PROBLEMI LUTHEROVE TEOLOGIJE

107

A. Metodološka pitanja u prikazu Lutherove teologije

107

1. Pomanjkanje pretenzija na originalnost kod Luthera
2. Luther i starocrkvene dogme

3. Luther i crkveni oci	
4. Pitanje o strukturi prikaza Lutherove teologije: sustavni ili povijesno-genetski prikaz	
B. Važni aspekti teološkog razvoja mladog Luthera	111
1. Što znači "mladi Luther", "stari Luther"?	
2. Teološko djelo mladog Luthera	
3. Hermeneutička metoda mladog Luthera	
4. Sud i evanđelje u prvom predavanju o Psalmima	
5. Predavanje o Poslanici Rimljanima	
C. Pitanje reformacijskog obrata kod Luthera	114
1. Rana ili kasna datacija?	
2. Pitanje o sadržaju reformacijske spoznaje	
3. O terminologiji	
4. Najvažniji izvori	
D. Razmatranja o teološko-povijesnoj klasifikaciji sporova u 16. stoljeću	117
1. Novost problema	
2. Situacija ispovijedanja vjere	
E. Autoritet Svetoga pisma	120
1. Problem Svetoga pisma i tradicije	
2. Autoritet Svetoga pisma i Kristov autoritet	
3. Jasnoća Svetoga pisma	
4. Krist kao središte Svetoga pisma	
5. Zakon i evanđelje	
F. Razum i vjera	124
1. Osobitost Lutherova poimanja razuma	
2. Pitanje naravne spoznaje Boga.	
3. Stajalište prema filozofiji	
4. Lutherov odgovor u Wormsu	
5. Značenje razuma za bavljenje teologijom	
G. Lutherovo stajalište prema tradicionalnoj dogmi	127
1. Vjera i nauk	
2. Ocjena Lutherova odnosa prema nauku o Trojedinome Bogu u prikazima Lutherove teologije	
3. Lutherove kritičke izjave o nauku o Trojedinome Bogu	

4. Stvarna težina nauka o Trojedinome Bogu kod Luthera	
5. Slika o Bogu i nauka o Bogu	
6. Razlikovanje između skrivenoga i objavljenog Boga	
7. Bog kao Stvoritelj	
8. Božje božanstvo	
H. Ekleziologija, duhovna služba, crkveno ustrojstvo	135
1. Nedostatak ekleziološkog programa u Luthera	
2. Tradicionalno i novo u Lutherovoj ekleziologiji	
3. Lutherovo rano stajalište prema papi	
4. "Dvije crkve"	
5. Lutherovo stajalište prema biskupskoj službi	
6. Nužnost crkve za spasenje	
7. "Notae ecclesiae"	
8. Služba i ređenje kod Luthera	
9. Različiti naglasci u Lutherovim izjavama o duhovnoj službi	
10. Duhovna služba i sveopće svećenstvo	
VI. O POVIJESTI TUMAČENJA LUTHERA	143
A. Zadaće, gledišta, problemi	143
1. Povijest tumačenja Luthera kao povratno pitanje Lutheru	
2. Luther kao crkveni otac protestantizma	
3. Prikazi slike o Lutheru	
4. Rani prototipovi slike o Lutheru	
B. Slika o Lutheru u razdoblju protestantske ortodoksije	145
1. Luther kao nepogrješivi učitelj	
2. Uvođenje reformacijskih jubileja	
3. Naznake nove slike o Lutheru	
C. Pijetistička slika o Lutheru	148
1. Diferencijacije u slici o Lutheru	
2. Spener	
3. Zinzendorf	
4. Gottfried Arnold	
D. Slika o Lutheru u doba prosvjetiteljstva	150
1. Luther kao borac za razum i slobodu savjesti	

2. Počeci povijesno-kritične metode: Semler	
3. Lessing	
E. Slika o Lutheru u djelima njemačkih klasika	152
1. Klopstock, Kant, Hamann, Herder	
2. Goethe	
3. Schiller	
4. Fichte	
5. Hegel	
F. Romantičarska slika o Lutheru	154
1. Novalis	
2. Schleiermacher	
G. Počeci znanstvenog bavljenja Lutherom	155
1. Erlangensko izdanje	
2. Ranke	
3. Albrecht Ritschl	
4. Theodosius Harnack	
5. Ludwig Feuerbach, Jacob Burckhardt, Friedrich Nietzsche, Søren Kierkegaard	
6. Ernst Troeltsch	
H. Značenje Karla Holla za proučavanje Luthera	160
1. Weimarsko izdanje	
2. Hollov doprinos	
3. Lutherova religija kao religija savjesti	
4. Nedostaci Hollova tumačenja Luthera	
I. Novija strujanja u tumačenju Luthera	162
1. Emanuel Hirsch	
2. Karl Barth	
3. Friedrich Gogarten	
4. Švedsko tumačenje Luthera	
5. Finsko tumačenje Luthera	
6. Kraj starih škola	
7. Gerhard Ebeling	
K. Novija katolička slika o Lutheru	166
1. Heinrich Denifle, Hartmann Grisar	
2. Franz Xaver Kiefl, Sebastian Merkle	

3. Joseph Lortz	
4. Erwin Iserloh	
5. Stephan Pfürtnner, Otto Hermann Pesch	
L. Problemi i perspektive proučavanja Luthera	168
1. Novi pristup reformatoru	
2. Nove zadaće	
VII. IZDANJA, POMOĆNA SREDSTVA, ZNANSTVENI KONGRES O LUTHERU, STRUČNI ČASOPISI	171
1. Weimarsko izdanje (WA)	
2. Erlangensko izdanje (EA)	
3. Walchovo izdanje (Walch)	
4. Braunschweiško izdanje (Br)	
5. Clemenovo (Cl) ili Bonnsko izdanje (BoA)	
6. Münchensko izdanje Luthera (Mü)	
7. Luther Deutsch (LD)	
8. Calwer izdanje Luthera	
9. Martin Luther – Studijsko izdanje	
10. Martin Luther – Izabrana djela	
11. American Edition of Luther's Works (Am)	
12. Kazalo uz WA	
13. Pomoćna sredstva – Znanstveni kongres o Lutheru – stručni časopisi	
Popis kratica	177
VIII. IZBOR IZ LITERATURE	180
Uz I. Lutherova okolina	180
Uz II. Pregled pitanja o Lutherovu životu	182
Uz III. Luther u sporovima i zapletima svoga doba	186
Uz IV. Lutherovi spisi	193
Uz V. Aspekti i problemi Lutherove teologije	197
Uz VI. O povijesti tumačenja Luthera	202
O AUTORU	207

PREGOVOR UZ TREĆE NJEMAČKO IZDANJE

Predstavljam ovaj "Uvod u život i djelo Martina Luthera" u trećem, sasvim iznova prerađenom izdanju. Prvo je izdanje objavljeno 1981. godine; drugo, ponešto izmijenjeno, 1982., a već je 1983. objavljen pretisak. Godine 1983. objavljeno je i licencno izdanje u Demokratskoj Republici Njemačkoj, nakon nekoliko uzaludnih pokušaja i zahvaljujući ustrajnom angažmanu nekolicine kolega. Godine 1986. pojavio se i američki prijevod. Budući da zanimanje za knjigu nimalo ne jenjava, a knjiga je već neko vrijeme razgrabljena, rado sam pristao na prijedlog nakladnika i temeljito je preradio za novo izdanje.

Cilj ovoga djela, koji je postavljen pri prvom izdanju, nije se promijenio: i u trećem izdanju nastojao sam s jedne strane ponuditi neku vrstu pregleda važnih problema i aspekata u proučavanju Luthera, a s druge promicati daljnje bavljenje Lutherom i dati poticaj za rad drugim istraživačima.

Unatoč sve obilnijoj literaturi o Lutheru i reformaciji do sada se, kako se čini, nije pojavio takav pregled i uvod. Odličan prikaz koji je početkom 20. stoljeća objavio Heinrich Boehmer ("Luther im Lichte der neueren Forschung", 1. izd. 1906., 5. izd. 1918.) imao je donekle sličan cilj momemu, ali je u cijelosti ipak drugačije koncipiran. Za Boehmera je Lutherov život, kao i osobnost reformatora, izrazitije stajala u središtu zanimanja. Za razliku od toga, u ovoj sam knjizi dao najprije kratku skicu Lutherova vremena i važnih faza u njegovu životu, a zatim sam stavio veće težište na njegove spise i teologiju. Osim toga, nastojao sam uvijek ukazati na procese i moguće zadaće u proučavanju Luthera, kao i različite osnove za istraživanje, te istodobno dati poticaj za početak bavljenja Lutherom.

Pritom u pripremi novoga izdanja nije došlo do presudnih promjena. Ipak sam, u prikazu kao i u navodima literature, cijelo vrijeme nastojao uzimati u obzir napredak u proučavanju Luthera i reformacije. Nekadašnje peto poglavlje, "Aspekti i problemi Lutherove teologije", u ovom izdanju više ne postoji u jednakom obliku, budući da u pogledu tog pitanja mogu uputiti čitatelja na svoju knjigu "Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang" (Göttingen, 1995.). Na njegovu mjestu sada se nalazi novo peto poglavlje, "Pristupi Lutherovoj teologiji",¹ u kojemu se bavim nekim važnim metodološkim pitanjima, kao i problemima klasifikacije sporova 16. stoljeća.

Hamburg, listopada 1996.

Bernhard Lohse

¹ U ovome prijevodu peto poglavlje zadržava stari naslov, «Aspekti i problemi Lutherove teologije», jer su, uz suglasnost njemačkoga nakladnika, u točkama E, F, G, i H dodani preuzeti dijelovi petoga poglavlja iz prvoga izdanja knjige, dok točke A do D predstavljaju izvorno peto poglavlje u trećemu izdanju Lohseove knjige. Napomena ur.

PREGOVOR HRVATSKOM IZDANJU

Martin Luther utkan je u identitet kršćanstva. Ponajprije, dakako, u identitet njegova protestantskog dijela, i to u najširem smislu riječi: kako onog luteranske tradicije, koja već samim imenom sugerira da se u njoj događa njegovanje i nadograđivanje na Lutherovoj misli, tako i u identitet drugih protestantskih tradicija. Prije svih to su reformirana i slobodnocrkvena tradicija koje su u vrijeme reformacije dobrim dijelom izrasle i stasale u kontekstu kritičkog dijaloga s Lutherovom mišlju, te su i danas – u traženju odgovora na pitanja svog identiteta u suvremenim uvjetima života – upućene na dijalog s Lutherovom teologijom.

U određenom smislu Luther je postao i dijelom rimokatoličkog identiteta. Tako je u rimokatoličanstvu uz Luthera vezano daleko više toga od samoga sjećanja na događaje davnoga šesnaestog stoljeća u kojemu je izgubljeno jedinstvo zapadnog kršćanstva – barem u smislu načina na koji se to jedinstvo do tada očitovalo. Naprotiv, i u stoljećima nakon tzv. zapadnog raskola misao Martina Luthera ostaje prisutna u rimokatoličkoj teologiji, koju dijelom i oblikuje. Lutherova misao nametnula je tako pojedine teme Tridentskom koncilu, koji je i sazvan, među ostalim, kako bi definirao rimokatolički stav u pitanjima koja je upravo reformacija učinila gorućima. Martin Luther čvrsto je utkan i u rimokatoličku teologiju u stoljećima nakon reformacije, tzv. kontroverzističku teologiju, koja unatoč pobijalačkom tonu karakterističnom za ona vremena, ili, bolje rečeno, upravo svojim pobijalačkim tonom svjedoči o tome da je Luther cijelo zapadno kršćanstvo učinio, u određenoj mjeri, dionikom svojih muka, pitanja i previranja. Teologija Martina Luthera prisutna je i u rimokatoličkoj teologiji dvadesetog stoljeća, i to ne samo i ne nužno u vidu kontroverzističkih teoloških rasprava. Tako među rimokatoličkim teolozima, počevši od druge polovine dvadesetog stoljeća, značajno raste zanimanje za teologiju Martina Luthera te nastaju studije koje karakterizira daleko pozitivnija slika o Lutheru od dotadašnje. Konačno, ne treba zaboraviti da je neke aspekte reformatorove misli preuzeo u svoje dokumente i Drugi vatikanski koncil, koji je u rimokatoličkom svijetu označio i službeno otvaranje ekumenskom dijalogu.

Interes za misao Martina Luthera zamjetan je i u suvremenoj pravoslavnoj teologiji, premda – zbog povijesne razdvojenosti – u daleko manjem intenzitetu.

Martin Luther nedvojbeno je važna tema i u suvremenome ekumenskom dijalogu. Kao što naglašava poznati dokument o suvremenom dijalogu između luterana i katolika,² jedan je od prvih preduvjeta ekumenskog dijaloga bio utvrditi u kojoj mjeri iskazi, kojima su pojedine kršćanske konfesije stoljećima kvalificirale odnosno odbacivale gledišta drugih konfesija, doista i proizlaze iz razumijevanja tih gledišta. Stoga nimalo ne čudi da je dokumentima suvremenoga ekumenskog dijaloga – koji danas svjedoče o u značajnoj mjeri postignutu konsensusu u nizu pitanja koja su u šesnaestom stoljeću dovela do razdvojenosti crkava – prethodio, među ostalim, višegodišnji studij upravo Lutherovih tekstova u kojemu su sudjelovale radne skupine teologa različitih konfesionalnih predznaka.

² Lehrverurteilungen – kirchentrennend? Sv. I. Rechtfertigung, Sakramente und Amt im Zeitalter der Reformation und heute, Freiburg im Breisgau & Goettingen, 1986., str. 15.

Radujemo se stoga što hrvatskoj javnosti možemo predstaviti prijevod knjige Bernharda Lohsea, koja je jedan od vrsnijih priručnika za upoznavanje teologije Martina Luthera.

U ovoj knjizi čitatelj neće naići prije svega na opsežno izlaganje, tumačenje ili pak vrednovanje Lutherova životnog djela i njegove teologije. Naime, autor nije zaokupljen time da Lutherovu teologiju detaljno izloži i interpretira, a još manje da čitatelju ponudi neki vrijednosni sud o Lutheru – već studente teologije i šire teološki zainteresirano čitateljstvo više nastoji potaknuti na samostalno čitanje Lutherovih tekstova. Umjesto na gotovu sliku o Lutherovu životu i djelu čitatelj će u ovoj knjizi stoga naići na pravu riznicu znanstveno-teološke opreme potrebne za studij Lutherovih tekstova: od dragocjenih informacija iz opće povijesti, a posebice povijesti crkve i teologije koje olakšavaju razumijevanje povijesno-teološkog konteksta Lutherova djelovanja, pregleda osnovnih razdoblja, tema i problema Lutherove teologije u kontekstu njegova vremena, informacija o istraživanju Lutherove teologije kroz povijest, uključujući iscrpnu ekumensku bibliografiju o Lutheru, do sasvim praktičnih metodoloških napomena te uputa o tome kako pristupiti opsežnu Lutherovu opusu.

Studij Lutherove teologije na osnovu izvornih tekstova bio je, kao što je spomenuto, dio ekumenskog puta na europskoj i svjetskoj razini. Vjerujemo da je ovakav pristup Lutheru put ekumenizma i za nas u Hrvatskoj, te da će knjiga Bernharda Lohsea biti poticaj mnogima na tom putu.

Zagreb, o Uzašašću 2006.

Lidija Matošević

I. LUTHEROVA OKOLINA I EPOHA

A. Politička situacija

1. Fridrih III. i Maksimilijan I.

Lutherov život pada u razdoblje vladavine trojice njemačkih careva. Kada je rođen 1483. godine, vladao je Fridrih III., koji je 53 godine nosio krunu Njemačkog Carstva, duže od bilo kojega drugog vladara (1440.-1493.). U političkom i vojnom smislu Fridrih III. bio je sasvim nesposoban i nedorastao zadaćama svoga vremena te je dopustio da mu uzde Carstva izmaknu iz ruku, ali je zato svojom bračnom politikom istodobno postavio osnove za munjeviti uspon dinastije Habsburgovaca: njegov sin Maksimilijan I. (1493.-1519.) stekao je brakom s Marijom Burgundskom njezino burgundsko naslijeđe, premda si je time pribavio i neprijateljstvo Francuske, koje će zasjeniti političku i crkvenu povijest prvih desetljeća 16. stoljeća. Iako je u političkom smislu bio aktivniji od svoga oca, Maksimilijan I. uspio je tek djelomično ostvariti reformu Carstva, koju su mnogi priželjkivali i s kojom se započelo 1495. godine. Uspostavljen je, doduše, carski porez, "*der gemeine Pfennig*"; ali ustvari je i dalje bilo nužno od slučaja do slučaja ubirati takozvane teritorijalne "matrikularne doprinose". Tako su za strože upravljanje Carstvom nedostajali i sami financijski preduvjeti; zato nije bilo moguće niti uspostaviti središnju vojsku. Ipak, godine 1495. uspostavljen je vrhovni sud unutar dvorskoga suda, koji je obuzdao vladavinu sile i odmazde, što je dovelo do određenog jačanja središnje vlasti. Maksimilijan I., "posljednji vitez", bio je uspješniji u promicanju humanizma i pjesništva. Tako se nova duhovna struja, koja je druge zemlje već daleko snažnije zahvatila, uspjela postupno probiti i u Njemačkome Carstvu.

2. Karlo V.

Car koji je ipak bio daleko najvažniji za Luthera i reformaciju bio je Karlo V. (1519.-1556.). Maksimilijanov sin Filip oženio je 1497. godine Johannu, kći Ferdinanda Aragonskog, iako u ono vrijeme nisu postojali planovi za povezivanje Španjolske i Njemačkog Carstva. Međutim, kada su umrli svi oni koji su imali prednost pred Johannom kao nasljednici, naslijeđe je pripalo njoj. Budući da ju je sve više obuzimalo ludilo, a njezin suprug Filip umro je već 1506. godine, njezin je maloljetni sin Karlo mogao očekivati najveće dinastičko naslijeđe koje je ikada ijedan zapadni vladar ujedinio u svojim rukama, naime ne samo obiteljske teritorije Habsburgovaca u Austriji i Španjolsku, već i Napulj i Nizozemsku, što ih je stekao Maksimilijan, kao i američke posjede španjolske krune. Dakako, ta sasvim različita područja nisu sačinjavala cjelinu u prirodnom smislu; trajna povezanost između Španjolske i Carstva nije se mogla niti zamisliti. Ipak, strahovito gomilanje moći u rukama Karla V. bilo je vrlo bitan faktor, kako za europsku, tako i za njemačku politiku. Druge europske sile, prije svega Francuska, gdje je vladao Franjo I. (1515.-1547.), sa zabrinutošću su pratile jačanje carske vlasti. Čak se i papinstvo bojalo da će njegova crkvena država završiti opkoljena posjedima Karla V. Franjo I. i Karlo V. ratovali su gotovo neprestano, pri čemu je predmet spora najčešće bio Milano. Karlova univerzalna vlast imala je teške posljedice i za Carstvo: Njemačka je, doduše, za njega bila vrlo važna zemlja, budući da su ondje bili obiteljski

posjedi Habsburgovaca, a s njima je bila povezana njegova carska kruna; međutim, bio je to ipak samo dio njegove domene, koji je stoga ostao neko vrijeme prepušten sam sebi. U pregovorima koji su prethodili carskom izboru 1519. godine, njemački izborni knezovi ustrajali su na sastavljanju i potpisivanju takozvane "izborne kapitulacije". Ta je izborna kapitulacija izuzetno važna za Karlovu vladavinu, ali i za Lutherove ciljeve i za reformaciju. U ono vrijeme još nije postojao carski ustavni zakon. U bitnome je izbor kralja, a time i cara bio reguliran samo izbornim saborom u Renseu (1338.) i Zlatnom bulom iz 1356. Izbornom kapitulacijom 1519. godine knezovi su željeli prije svega postići da car ne vlada Njemačkom samo kao aneksom svojih brojnih zemalja. Osim toga, u izbornoj kapitulaciji nalazi se i stavka da car ne smije nijednog Nijemca izopćiti iz državne zajednice bez saslušanja. Fridrih Mudri imao je odlučujući udjel u nastanku te izborne kapitulacije. Ona je praktično postala "temeljna isprava ustrojstva carstva u 16. stoljeću" (Ritter, 83) ili "neka vrsta carskog ustava" (Rabe, "Reich und Glaubensspaltung", 150).

Karlo je nakon prerane smrti svoga oca i zbog bolesti majke proveo djetinjstvo u Nizozemskoj. Daleko je bolje vladao španjolskim i francuskim jezikom nego njemačkim, koji je govorio vrlo slabo. Ipak je pri izboru za njemačkoga kralja, u kojemu se natjecao i francuski kralj, ulogu igrala činjenica da je Karlo bio njemačkog podrijetla; bez pozamašne financijske potpore obitelji Fugger on ne bi niti postao car, budući da su izborni knezovi skupo naplaćivali svoje glasove. Što se tiče Njemačkog Carstva, nastojao je ojačati središnju vlast protiv samovolje staleža. Međutim, zbog brojnih ratova uvijek je iznova bio prisiljen ući sa staležima u kompromis. Vjerski spor s kojim se suočio već pri svome izboru naglo se zaoštavao i dugo je vremena diktirao političke sporove u Carstvu. Sukob između cara i staleža te spor između "katolika" i protestanata određivali su političke događaje tijekom čitavog razdoblja Karlove vladavine. Pritom su se frontovi uvijek iznova mijenjali: niti oni staleži koji su ostali katolički nisu bezuvjetno podupirali carsku politiku protiv protestanata, budući da su s njima imali zajedničke interese u pogledu samostalnosti carskih staleža; isto tako je Karlo sve više morao uzimati u obzir postojanje protestanata, a to je činio i svjesno, kako bi mogao dalje slijediti svoje ciljeve.

3. Franjo I. i Henrik VIII.

Što se tiče drugih europskih sila onoga doba, Francuska je zbog svoje snažnije centralizacije bila po sebi nadmoćna u odnosu na Carstvo. Tek nakon sukoba koji su potrajali nekoliko desetljeća, Karlo je uspio mirom u Crépyju 1544. godine povoljno okončati neprestane ratove za gornju Italiju, ali i za burgundsko naslijeđe. Ipak, Francuskoj je nešto kasnije pošlo za rukom pomaknuti granicu s Njemačkom dalje na istok. Engleska, kojom je vladao beskrupulozni renesansni kralj Henrik VIII. (1509.-1547.), ispočetka je stajala na Karlovoj strani, ali je ubrzo opet podržala francusku stvar. Henrik je oženio udovicu svoga starijeg brata, Katarinu Aragonsku. Budući da je papa za taj brak udijelio dispenzu te ga kasnije nije bio voljan rastaviti na Henrikovu želju, engleski je kralj raskinuo s Rimom i uspostavio anglikansku državnu crkvu (1531.-1534.). Unatoč tome nije još pokazivao protestantske tendencije. Tek za vladavine Elizabete I. (1558.-1603.) Engleska se uvrstila među vodeće europske sile, nakon što se uspjela potvrditi u ratu protiv Španjolske (1588.).

4. Nizozemska

Nizozemska se iz više razloga može nazvati "osovinom" europske politike u 16. stoljeću. Dok je za vladavine Maksimilijana bila vezana uza Carstvo, za Karla je imala odlučujuću ulogu zbog svoga zemljopisnog položaja: samo iz Nizozemske mogao je držati pod kontrolom sve svoje zemlje. Pri podjeli univerzalnog Karlova naslijeđa nakon abdikacije (1556.), Nizozemska je pripala španjolskom ogranku Habsburgovaca. Međutim, pobunila se protiv španjolske tuđinske vlasti i potlačenosti protestanata: uspjelo joj je potvrditi se i protiv Filipa II. (1556.-1598.), u ono vrijeme najmoćnijega europskog vladara, u ratu za nezavisnost koji je trajao čitavo desetljeće. Nizozemska je time postala središte veće duhovne slobode, koja se postupno širila i na druge europske zemlje.

5. Turska prijetnja

Za Lutherovo vrijeme od velikog je značaja bila i opasnost od Turaka. Kao što je Karlo gotovo neprestano ratovao protiv Franje I., tako je i na jugoistoku mogao tek nakratko predahnuti od turske prijetnje. Vrlo sposobni sultan Sulejman II. Veliki (1520.-1566.) osvojio je 1521. godine Beograd, a 1526. godine Budimpeštu. U jesen 1529. turska je vojska po prvi put stajala pred vratima Beča. Doduše, ubrzo se morala povući, ali mogla se očekivati nova prijetnja, ne samo Mađarskoj, već i Austriji. Car je neprestano ulagao veliki trud kako bi od staleža dobio potrebnu financijsku i vojnu pomoć za borbu protiv Turaka i pritom je često morao ulaziti u kompromise. Turska prijetnja potrajala je još više od stoljeća. Za svijest ljudi u 16. stoljeću pritom je bilo od osobite važnosti to što su "nevjernici" prijetili uništenjem kršćanstva. Mnoga onovremena apokaliptična predviđanja hranila su se tom idejom. U okviru srednjovjekovnog shvaćanja povijesti, koje je još uvijek bilo određeno predodžbom o četiri svjetska carstva, u Turcima je zapravo bilo moguće vidjeti samo protukršćansku silu, budući da je prema sveopćem uvjerenju još uvijek postojeće rimsko svjetsko carstvo trebalo potrajati do kraja svijeta.

Vladavine careva pod kojima je Luther živio stoga su na razne načine bile isprepletene s cjelokupnom europskom politikom. Povijest Luthera i reformacije uvijek je nužno sagledati u tom širem kontekstu.

6. Lutherov zavičaj: grofovija Mansfeld

U neposrednom smislu utjecaj knezova i staleža na Luthera i reformaciju bio je veći od onoga europske konstelacije sila. Dakako, Luther se smatrao Nijemcem. Ali prije svega je potjecao iz malene grofovije Mansfeld, koja se zapravo može smatrati njegovim zavičajem; kasnije, kada je podučavao i djelovao u Wittenbergu, na njegov je razvoj djelovala kneževina Saska. Napetost između teritorijalne i središnje vlasti, koja je prožimala njemačku povijest od njezinih početaka, u 16. stoljeću bila je osobito jaka. Pritom čak ni tako moćan vladar kao što je bio Karlo V. nije mogao spriječiti da se situacija okrene u korist pojedinačnih teritorija. Osobito su države s većom površinom, ali i neki veliki gradovi, uspijevali povećati svoj utjecaj.

7. Teritoriji i gradovi u Njemačkom Carstvu

Pogled na zemljopisnu kartu Njemačke u razdoblju oko 1500. godine odaje dojam velikog broja teritorija. Carska matrikula iz 1495. godine navodi više od 350 svjetovnih i crkvenih teritorijalnih država, grofovija, slobodnih kraljevskih gradova, opatija, viteških i drugih posjeda. Postojali su crkveni i svjetovni izborni knezovi, koji su raspolagali teritorijima vrlo različite veličine, ali su već zbog svoje funkcije pri izboru kralja imali znatan utjecaj. Među kneževinama osobitu su težinu zbog same veličine imali Württemberg, Bavarska, Saska i Braunschweig-Lüneberg. U značajnije teritorije valja ubrojiti i zemaljsku grofoviju Hessen. Obimniji posjed imale su i biskupije Bamberg, Würzburg, Münster i Bremen. Ne treba zaboraviti ni kraljevske gradove, među kojima su, na primjer, Nürnberg i Ulm po svome zemljišnom posjedu bili ravnopravni sa značajnijim teritorijima; dakako, gomilanje kapitala i ekonomske moći u znatnoj je mjeri jačalo utjecaj gradova. Uza sve te teritorije, često čak rasuti usred njih, postojali su i brojni manji staleži. Samo mali broj knezova raspolagao je većim i homogenim teritorijem. Šarolikost zemljopisne karte Carstva u razdoblju reformacije teško je nadmašiti.

To činjenično stanje ni reformacija nije bitno promijenila. Zemlje kao Engleska ili Francuska bile su u usporedbi s Njemačkom strogo centralizirane. Odluka Henrika VIII. protiv Rima i za nezavisnost engleske crkve u odnosu na papu imala je između ostaloga za cilj povećanje kraljeva utjecaja i moći; slično vrijedi i za motive koji su vodili, na primjer, vladare Skandinavije u njihovoj crkvenoj politici. U Njemačkom Carstvu car se nije mogao nadati porastu moći ako bi se odlučio za reformaciju. Budući da je većina staleža, za razliku od većine stanovništva, ostala pri staroj crkvi, protestantski je car u 16. stoljeću bio sasvim nezamisliv: kao takav uopće se ne bi mogao održati. Suprotno tome, teritorijalni su knezovi, kao i kraljevski gradovi i svi drugi kraljevski staleži, pod određenim okolnostima mogli itekako imati koristi od odluke za reformaciju.

Time ne želim reći da se odluka za ili protiv reformacije donosila uvijek i samo iz političke računice. Naprotiv, pobožnost, koja je unatoč brojnim nepovoljnim okolnostima u to vrijeme bila duboka, često je činila vjerske motive presudnima. Tu tvrdnju potkrjepljuje i činjenica da su mnogi ljudi, među njima i knezovi, zbog svoje vjere prihvaćali teška stradanja. Ipak, spor oko reformacije valja sagledati u društvenom kontekstu epohe i pritom obratiti pozornost na međusobni utjecaj političkih procesa i teoloških spornih pitanja.

8. Porast kneževske moći

Već krajem 15. stoljeća započeo je proces koji je doveo do strožeg reda na teritorijima i do porasta kneževske moći. Neki sposobni knezovi s jedne su strane uspjeli uvećati svoja zemaljska prava u odnosu na carstvo, a s druge potvrditi svoj suverenitet u odnosu na raznovrsnu oporbu staleških sila. Dakako, teritorijalni gospodari nisu mogli vladati bez suradnje staleža, budući da su bili ovisni o njihovoj spremnosti da plaćaju porez. Tako je postupno nastao zemaljski ustav, koji je omogućio regulirane poreze i time financijsku upravu. Uslijed toga došlo je i do razvoja činovništva. Isto je tako već u srednjem vijeku na mnogim teritorijima postojalo kneževsko vijeće ili dvorsko vijeće, kojim je predsjedao knez. Izvorno su članovi toga dvorskog vijeća bili viteški vijećnici; oni su postupno zamijenjeni pravnicima. Tako je nastala zasebna, središnja služba, koja je savjetovala kneza, ali je

također vodila upravne poslove. Obrazovanje takvog središnjeg tijela dovelo je do nužnosti osnivanja rezidencije. Tako se u teritorijalnim državama, ali ne i na razini carstva, razvio rani oblik moderne države.

Knezovi su imali znatan utjecaj i u crkvenim poslovima. Propadanje kurije u vrijeme avignonskog egzila i papinskog raskola koji je uslijedio, kao i očigledna nesposobnost uvođenja i provođenja apsolutno nužne crkvene reforme, imali su za posljedicu da su ionako sve moćnije europske države i u crkvenim poslovima mogle prigrabiti sve veća prava. U slučaju Engleske i Francuske možemo u osnovi već u 15. stoljeću govoriti o postojanju zemaljske crkve. U Carstvu slabost središnje vlasti nije dopuštala takav razvoj situacije. Ipak, neki su knezovi već u 15. stoljeću stekli određena prava na provođenje reformi i vizitacija. Na primjer, samostanska reforma, do koje je u nekim redovima došlo u 15. stoljeću, u velikoj se mjeri ne bi mogla ostvariti bez aktivne pomoći knezova. Kada su krajem 16. stoljeća nastale brojne evangeličke zemaljske crkve, time je samo nastavljen proces koji je počeo u srednjem vijeku i koji se u doba reformacije može zamijetiti i na područjima koja su ostala katolička.

9. Gospodarski razvoj

Važnost teritorija povećavala se, između ostaloga, s gospodarskim razvojem. I u tom je pogledu razdoblje prijelaza s 15. na 16. stoljeće bilo prijelomna epoha. U to su vrijeme nastali ranokapitalistički oblici gospodarstva. Važnost koju je dobivao kapital munjevit se očitovao u premoći banke obitelji Fugger. Bez njezine financijske potpore Albrecht od Mainza ne bi uspio ujediniti u svojim rukama tri biskupije protiv crkvenog prava. Početak 16. stoljeća donio je i nove oblike proizvodnje, naime industrijsku izradu, koja je u usporedbi s ranijim razdobljima predstavljala napredak. Naposljetku je od osobite važnosti bilo rudarstvo i to upravo u Saskoj. Na češko-saskim pograničnim područjima kopali su se bakar, srebro i cink.

Srebro se u nekim dijelovima Saske vadilo već od 12. stoljeća; ali tek je od sredine 15. stoljeća rudarstvo doživjelo silovit uzmah. Taj je uzmah uspoređivan i sa zlatnom groznicom u SAD-u u 19. stoljeću (Blaschke, "Sachsen im Zeitalter der Reformation", 39). Činjenica je da ta dva pokreta sličie barem utoliko što su imali brojne posljedice i potaknuli seobe stanovništva, cirkulaciju novca, gomilanje bogatstva u onim krugovima koji su se mogli uključiti u rudarstvo, ali i osiromašenje drugih. Upravo u Saskoj nijedna druga gospodarska grana nije imala tako golem utjecaj kao rudarstvo. Bez ekonomske moći, koju je sa sobom donijelo rudarstvo, vjerojatno u Saskoj ne bi došlo do tako velikog kulturnog procvata, a i knezovi su svoju političku težinu, koju su u to vrijeme posjedovali, mogli zahvaliti doprinosima od rudarstva.

10. Saska

Što se tiče Lutherova saskog zavičaja, wetinska vladarska kuća je 1485. godine podijelila tu zemlju. Ernst je dobio područje oko Wittenberga i Torgaua, zatim veći dio Thüringena, zapadni dio Krušne gore i Vogtland; ali kao najvažnije od svega, dobio je titulu izbornog kneza. Albrecht je pak dobio područje oko Meissena, Leipzig i sjeverni Thüringen do Werre. Ta dva dijela Saske bila su uklopljena jedan u drugi. Stoga ne čudi da je među njima u prvim desetljećima 16. stoljeća više puta došlo do sporova i napetosti. Rivalitet je dostigao vrhunac kada se vojvoda Moritz Saski u Schmalkaldskom ratu 1546./47. unatoč evangeličkoj

vjeroispovijesti borio na strani cara protiv protestantskih staleža i za nagradu dobio velike dijelove kneževine Saske, kao i titulu izbornog kneza. Podjela Saske 1485. godine također je imala za posljedicu da je jedino sasko sveučilište, naime Leipzig, pripalo vojvodi. Stoga je Fridrih Mudri (izborni knez 1486.-1525.) u Wittenbergu 1502. godine osnovao sveučilište. Iako je to bilo jedino zemaljsko sveučilište u kneževini, tijekom prvih sto pedeset godina nije se uspijevalo uhodati. Tek je u doba reformacije sveučilište u Wittenbergu doživjelo ogroman procvat. Neko je vrijeme u 16. stoljeću stajalo na vrhu svih njemačkih sveučilišta. Inače ni u jednom dijelu Saske nije u to vrijeme bilo velikih gradova prema onovremenim mjerilima. Nijedan grad nije imao više od 10.000 stanovnika. Najveći saski grad bio je Görlitz s nešto iznad 9000 stanovnika. Leipzig je imao oko 6500 stanovnika, dok je Zwickau, gdje je Thomas Müntzer neko vrijeme djelovao, imao oko 3200 (1561.). Wittenberg je početkom 16. stoljeća imao sveukupno vjerojatno tek nešto iznad 2000 stanovnika. Drugi njemački gradovi, kao što su Nürnberg, Köln, Strassburg ili Lübeck, bili su u ono vrijeme daleko veći i značajniji od saskih gradova.

B. Duhovni i crkveni život

1. Unutrašnja i vanjska situacija crkve

Što se tiče Katoličke crkve, ona je početkom 16. stoljeća uglavnom bila neosporena. Sve zloporabe na koje su se vjernici već desetljećima žalili, ekscesi u pobožnosti ili praksi podjeljivanja oprosta, ali i nedostatak teološkog rada, nisu niti najmanje uzrokovali da se ljudi otuđe od crkve. Naprotiv, čak je i gorljiva kritika crkve ukazivala na to da se upravo zbog toga zna koja bi trebala biti njezina stvarna zadaća. S pravom se kaže da je razdoblje oko 1500. godine možda bilo najpobožnije od svih razdoblja u Njemačkoj. Ipak, upravo ta slika crkve i pobožnosti na smiraju srednjeg vijeka ukazuje na oštra proturječja, tako da je jedva moguće govoriti o zajedničkim crtama brojnih oblika vjerskog života; prije je moguće uočiti razna strujanja i tendencije.

2. Reformni koncili 15. stoljeća

Gledano izvana, Katolička crkva oko 1500. godine još je bila u punom cvatu. Papinski raskol, do kojega je došlo po okončanju avignonskog egzila (1378.-1415.), naposljetku je prevladan na koncilu u Konstanci (1414.-1418.). Time je uklonjena najveća sablazan, koja je izrazito teško obremenjivala cijelo zapadno kršćanstvo. Dakako, papinstvo to nije moglo postići samo; naprotiv, tu je mogao pomoći samo koncil. Dok su pape u kasnom srednjem vijeku do beskraja povećavali svoja potraživanja u odnosu na careve i druge svjetovne vladare, u 15. stoljeću njihova je vlast bila iznutra ograničena koncilijarizmom. I koncil u Konstanci i onaj u Baselu (1431.-1449.) obznanili su da je opći koncil premoćan u odnosu na papu. Pape, međutim, nisu prihvatili te zaključke. Naprotiv, učinili su sve kako bi ponovno podvrgnuli koncile papinskoj vlasti. Iskustva papa 15. stoljeća s koncilima jednim dijelom objašnjavaju njihovu rezerviranost prema zahtjevima koncila u 16. stoljeću. Mnogobrojni oružani konflikti između Karla V. i Franje I. predstavljali su k tome teško premostivu prepreku za sveopći zapadni koncil. Tome valja pridodati i brojne zloporabe, častohleplje i nevoljkost

prema reformi kao bitne razloge za odbacivanje ideje o koncilu. Što se tiče koncilijarizma, on je pak sredinom 15. stoljeća već prešao svoj vrhunac.

3. Nužnost crkvene reforme

Za istinsku crkvenu reformu, onakvu kakva je bila hitno potrebna, nedostajalo je snage. Zloporabe su bile brojne. Prije svega su se ticale papinskih financija. Papama je bio sve potrebniji novac za ratovanje u obranu svoje crkvene države, ali i za održavanje njihova luksuznog dvora. Množenje oprosta krajem srednjeg vijeka imalo je prije svega financijske razloge. Daće i porezi za crkvu ubirani su i crkvenim kaznama. Osim toga, prodavane su crkvene službe. Još gori od financijskog izrabljivanja bio je nedostatak ozbiljnosti u ispunjavanju crkvenih obveza. Mnogi su biskupi na sebe gledali prvenstveno kao na svjetovne gospodare, a ne svećenike. Celibat se često nije poštivao. Gomilanje misa – ponovno vezano uz financijske potrebe – kao i nedostatan teološko razumijevanje same biti misne žrtve bili su uzrok i također posljedica daljnjih zloporaba. Na carskim saborima uvijek su se iznova iznosila "Gravamina nationis Germanicae". Prvi put se termin *gravamina* spominje 1417. godine u Konstanci, a uvriježio se u jednoj frankfurtskoj arbitraži iz 1456. godine; ali već se u prvim godinama reformacije neprestano ponavljao zahtjev za podnošenjem žalbi na carskim saborima. Najopsežniji popis *gravamina* prezentiran je na carskom saboru u Wormsu 1521. godine, iako nije očita izravna veza sa sporom oko Luthera. Tek je u kasnijim godinama Lutherovo pitanje potisnulo raspravu o zloporabama, ali su se mnoge stare zloporabe i dalje mogle susresti pod oznakom sukoba oko Luthera.

Gravamina su već u 15. te osobito u 16. stoljeću pokazala da su svjetovni i crkveni problemi u osnovi nerješivo isprepleteni. Stvarnim krivcem za zloporabe smatran je papa; u njemu se stoga vidjelo najistaknutijeg protivnika njemačkog naroda. Papa, da sažmemo *gravamina*, otima njemačkom narodu njegovo bogatstvo, njegovu slobodu i njegovu čast. Crkva se pokazala nesposobnom odgovoriti na zahtjeve reformatorâ. To je najjasnije izašlo na vidjelo na 5. lateranskom koncilu (1512.-1517.), koji je zasjedao neposredno pred reformaciju. Doduše, tu je doneseno nekoliko reformnih zaključaka, koji su trebali okončati određene ekscese u poreznom i provizijskom sustavu kurije; ali nije se uspjelo stati na kraj kupnji i gomilanju crkvenih službi. Predviđena je cenzura tiska, ali nije i provedena. Koliko je koncil bio nedosljedan pokazuje činjenica da je zajedno s papinskom bulom o crkvenoj reformi, koja je objavljena na 9. sjednici koncila, Albrechtu od Mainza poslana i ponuda da dopusti planirano bespravno gomilanje službi u zamjenu za 10.000 dukata; oprost koji je odobren kako bi se pribavila ta svota bio je povod Lutheru da iznese svojih 95 teza.

4. Reformni pokreti

Ipak, već je krajem srednjeg vijeka došlo do pojedinačnih reformnih pokreta. Daleko najvažniji bio je pokret "*devotio moderna*". Pojavio se krajem 14. stoljeća u Nizozemskoj i dok je s jedne strane doveo do reforme samostanâ, s druge je, u vidu "braće zajedničkog života", i dalje njegovao intimnu pobožnost među laicima, koja pripada najplemenitijim plodovima srednjeg vijeka. U kućama braće i sestara živjeli su ljudi prožeti idealom slijeđenja Krista. Kroz svoje škole braća zajedničkog života vršila su dalekosežan utjecaj te su na više načina pripremila reformaciju. Kasnije se veliki dio braće priključio reformaciji.

5. Hus i husiti

Od posebnog značaja za crkvu bio je, krajem srednjeg vijeka, pokret koji je uveo Jan Hus (oko 1369.-1415.); husiti su, naime, bili prva velika skupina na Zapadu koja se uspjela održati neovisno o Rimu pa je tako predstavljala novu vjeroispovijest uz rimokatoličku. Na samog su Husa pak vrlo snažno utjecali spisi engleskoga reformnog teologa Johna Wiclifa (oko 1320.-1384.). Taj utjecaj dijelom je išao tako daleko da je Hus preuzimao čitave ulomke iz Wiclifovih djela. Međutim, ne bi bilo primjereno zamjeriti Husu to pomanjkanje duhovne samostalnosti. Naprotiv, Hus je preuzeo od Wiclifa samo ono što je i sam zastupao. Pritom se pokazuje da je Hus opreznije pristupao poslu od Wiclifa. Niti u svojoj kritici određenih praksi i nauka ondašnje crkve niti u vlastitim prijedlozima za reformu Hus nije dostigao Wiclifovu oštrinu. Dvojica su "predreformatora", međutim, slični po tome što je za njih Sveto pismo božanski zakon, prema kojemu se crkva ima ravnati i prema kojemu je također moguće ocijeniti njezino djelovanje i naučavanje. Posvjetovljenoj crkvi, koja je postala bogata i moćna, oni su suprotstavili crkvu koja živi u apostolskom siromaštvu. Oprostite su najoštrije osudili. Crkva je za Husa bila skup onih koji su predodređeni za spas; njezin je poglavar isključivo Krist.

U Češkoj je Hus imao brojne sljedbenike. Dok je crkvena hijerarhija poduzimala sve oštrije mjere sve do izopćenja, češki je kralj pristao uz njega, kao i velik dio plemstva i naroda, tako da je Hus neko vrijeme mogao nesmetano djelovati. Međutim, kada je na koncilu u Konstanci odbio odreći se svojih ideja, spaljen je na lomači kao heretik unatoč carskom pismu pomilovanja. Njegova je smrt za Češku bila poput crvene krpe. Car i papa smatrani su Husovim ubojicama. Među husitima su se formirale dvije grupe: umjereni kalistinci ili utrakvisti, koji su uglavnom zahtijevali samo kalež za laike, i radikalni taboriti, koji su silom uspostavili svoju Božju državu. Kada je papa 1420. godine objavio bulu o križarskom ratu protiv heretika u Češkoj, izbili su Husitski ratovi. Husiti su se žestoko branili te su 1427. čak uspjeli prodrijeti dublje u Carstvo, sve do Brandenburga i Austrije, kako bi širili Kraljevstvo Božje. Među taboritima je Stari zavjet vrijedio kao životna norma; odbacivali su svaku hijerarhiju i sva imovina bila im je zajednička.

Kada su kalistinci prevladali među husitima, čak se i koncil u Baselu složio s njima u Praškim kompakatima (1433.). Premda papinstvo nije priznalo Kompaktate te ih je 1452. godine čak ukinulo, husiti su se uspjeli održati. Godine 1467. od njih su se odvojila češka braća. Braća su se smatrala reformnim pokretom unutar husita prema evanđeoskim smjernicama, a nastojala su živjeti u duhu Propovijedi na gori. U Carstvu se užasi Husitskih ratova nisu zaboravili niti u 16. stoljeću. U nekim krajevima postojale su skupine koje su se potajno priključile nauku Čehâ. Dok su druge, starije sljedbe oko 1500. godine već praktički izumrle, utjecaj husita ne smije se podcijeniti. Husitska kritika brojnih zloporaba u crkvi, kao i model života koji je uređen prema Božjem "zakonu", ostavljali su jednako snažan dojam i početkom 16. stoljeća. Prije svega nije zamrlo pitanje je li Hus u Konstanci doista s pravom osuđen na smrt. Tako su husiti pružili Zapadu primjer uspješnog otpora.

6. Duhovna situacija

Krajem srednjeg vijeka situacija nije bila raslojena samo u crkvi i pobožnosti, već i u duhovnom životu uopće. Gotovo paralelno možemo naći optimistična očekivanja u pogledu

budućnosti i apokaliptične vizije. Razdoblje kasnog srednjovjekovlja bilo je jednako obilježeno renesansom kao i "plesom smrti". Isto su tako inovacije, kao što su one Albrehta Dürera u likovnoj umjetnosti, u dubokoj međusobnoj povezanosti sa specifično srednjovjekovnim pogledima na svijet. Stoga i tu moramo posebno upozoriti na opasnost od pojednostavljanja tog obilja raznovrsnih pojava.

7. Sveučilišta

Što se tiče intelektualnog života, već je u razvijenome srednjem vijeku bilo određenih razlika između Engleske i Francuske s jedne strane, te Njemačke s druge. U Francuskoj i Engleskoj, kao i u Italiji, sveučilišta su nastala već oko 1200. godine. U Carstvu je, međutim, tek u 14. stoljeću došlo do osnivanja sveučilišta; najstarija su bila u Pragu (1348.), Beču (1365.), Heidelbergu (1386.), Kölnu (1388.), Erfurtu (1392.) i Leipzigu (1409.). Najvažnije europsko sveučilište u 16. stoljeću bila je još uvijek Sorbona. Dok se pariški reformni teolog Petar iz Aillija (1350.-1420.) mjerodavno zalagao za prevladavanje papinskog raskola, Jean Gerson (1363.-1429.) je sudjelovao na koncilu u Konstanci. Premoć koncila nad papom zastupala se u Parizu i nakon 1500. godine. Njemačka sveučilišta nisu dala slične poticaje. Do toga je došlo tek kao posljedica reformacije.

Ipak, postojale su razlike i u teološko-filozofskom naučavanju. Najvažniji skolastičari podučavali su u Engleskoj i prije svega u Francuskoj. Ondje su uglavnom nastajali i veliki teološki sustavi. Dakako, velika djela dominikanaca i franjevaca proučavala su se i u Njemačkoj; ali Njemačka će svoja dostignuća u skolastici postići tek u doba njemačkog misticizma. Svakako su Eckhart (umro 1327.), Tauler (umro 1361.) i Seuse (umro 1366.) bitne elemente preuzeli od starijih mistika te je ponekad teško povući jasnu crtu između skolastike i misticizma. Ipak, misticizam je u kasnijem srednjovjekovlju u Njemačkoj nedvojbeno poprimio specifičan, vlastiti oblik. Odjeci tog misticizma osjećali su se i u 16. stoljeću. To u znatnoj mjeri vrijedi i za povijest njemačkog jezika.

8. Skolastika i kasna skolastika

Oko 1500. godine u osnovi je već bilo prošlo vrijeme velikih skolastičkih sustava. Pozornicom nisu više vladali Toma Akvinski ili Duns Scotus, unatoč tome što su njihova naučavanja još uvijek nalazila pobornike, već prije svega Vilim Ockham (oko 1285.-1349). Ockham je bio rođen i odrastao u Engleskoj, a u sukobu između Ludovika Bavarskog i papâ borio se na strani cara i oštromno ga je branio. Njegova stroga primjena aristotelovskih znanstvenih načela uzdrmala je sintezu filozofije i teologije, koja je bila uspostavljena u starijoj skolastici: filozofija i teologija za Ockhama su bile odvojena područja spoznaje iako nije zastupao teoriju dvostruke istine. Teologija sada nije više postupala spekulativno, nego je kritički preispitivala teološku primjenjivost filozofskih pojmova. U nauku o Bogu središtem je postala misao o Božjoj slobodi: tvorac i tvorevina tu su radikalno odvojeni. Na području antropologije, kao i nauka o grijehu i milosti, razlikovanje između apsolutne i uređene Božje vlasti ipak je dovelo do određene dvotračnosti: Adamov grijeh ima razorni učinak na sve sljedeće naraštaje naposljetku samo zato što ga Bog njima pripisuje, premda Ockham zbog autoriteta otaca shvaća istočni grijeh i kao nedostatak prvobitne pravednosti čovjeka, tj.

pravednosti koju je Adam imao prije Pada; slično tome, milost je u osnovi neuračunavanje grijeha iako čovjek po sebi može ispuniti zapovijedi vlastitim snagama.

Ideja o Božjoj slobodi, kao i o kontingenciji stvorenja i svih događanja, bila je toliko dominantna da se ni zagovornici drugih skolastičkih usmjerenja nisu mogli oduprijeti Ockhamovu utjecaju, ili barem njegovu načinu postavljanja pitanja. Čak i teolozi koji su težili razradi dubljeg nauka o grijehu i milosti na bazi Augustina, kao što je bio Grgur iz Riminija (oko 1300.-1358.), barem su u nauku o Bogu obilježeni Ockhamom. Gabriel Biel (oko 1410.-1495.) kao sveučilišni profesor u Tübingenu uvelike je širio Ockhamovu teologiju također i svojim djelima; pritom je prelazio preko ideja koje su bile kritične prema papi i crkvi.

9. Humanizam

Iako je skolastika već prije reformacije prešla svoj vrhunac, humanistički pokret, koji je u Njemačku stigao iz Italije, doživio je pravi procvat tek početkom 16. stoljeća. Dakako, i tu su postojale razlike između humanizma s jedne i druge strane Alpa. Okretanje klasičnoj antici i ideal retora u Njemačkoj uglavnom nisu doveli do sekularizacije, koja se u Italiji često mogla zamijetiti već u 15. stoljeću. Naprotiv, njemački je humanizam bio snažno religiozan. O nekim strujanjima u humanizmu sjeverno od Alpa zato se s pravom govori kao o biblijskom humanizmu. To se očituje već kod Rudolfa Agricole (1443./44.-1485.), ali osobito kod Johannesa Reuchlina (1455.-1522.) ili Erazma (1469.-1536.). Stoga se antičke i kršćanske reformne tendencije kod njemačkih humanista većinom uopće ne mogu razdvojiti. Dok su u Italiji nastajale "akademije", u Njemačkoj su se okupljali maleni krugovi, koji su bili u osobnom ili dopisnom kontaktu. Konrad Celtis (1459.-1508.) osnivao je sodalitete kao malo koji učenjak; pritom je sam bio više pjesnik nego erudit. Bio je prvi Nijemac kojega je godine 1487. Fridrih III. u Nürnbergu okrunio za pjesnika. Celtis i mnogi drugi humanisti željeli su također u novom svjetlu istaknuti njemačku prošlost. Tako su prikupljali njemačke uzrečice i objavljivali njemačke povijesne izvore, pri čemu se posao često obavljao vrlo diletantski.

Neki knezovi promicali su humanističke tendencije, najviše od svih Maksimilijan I. Budući da je car i sam usvojio humanističke težnje, humanizam je u Njemačkoj dobio središte kojemu je malo koje drugo u Europi bilo ravno. Istodobno je ojačao nacionalni moment: od njega se očekivalo njemačko pravo, njemačka gramatika pa možda čak i njemački pečat crkve. Dok se na taj način njegovao nacionalni romantizam, s druge je strane procvatilo humanističko prosvjetiteljstvo, čiji je predstavnik bio prije svega Erazmo; tu objavi vlastite nacionalne predaje nije bilo mjesta. U humanističkom je pokretu bilo dakle vrlo različitih snaga. Ipak, te su različite tendencije unutar humanizma imale nešto zajedničko, naime to što su obuhvaćale samo malene krugove obrazovanih ljudi; običan čovjek iz naroda nije mogao sudjelovati u humanističkim težnjama.

Humanizam se probio i na sveučilišta. U početku se tu ne može govoriti općenito o suprotnosti između humanizma i skolastike. Međutim, postupno je dolazilo do napetosti i proturječja; humanistički povratak antici uključivao je, naime, degradaciju srednjega vijeka te je skolastičko naučavanje postupno odbacivano. Manjkavo obrazovanje mnogih klerika bilo je dobrodošla meta poruge; o stanju morala kakvo je vladalo čak i u višem kleru pisale su se satire. Humanistička obnova obrazovnog ideala sve je više zahvaćala sveučilišta i škole. Mnogi reformatori dobili su od humanizma presudne poticaje. Kod Luthera se ipak samo

ograničeno može govoriti o utjecaju humanizma. Točna mjera tog humanističkog utjecaja na Luthera predmet je rasprave.

Što se tiče stava prema životu, uoči reformacije mogu se uočiti znatne suprotnosti. Humanisti su smatrali da se nalaze na početku novoga doba, koje je trebalo zamijeniti mračni srednji vijek. U drugim je krugovima došlo do apokaliptičnih očekivanja skorog smaka svijeta. Vjerovanje u vještice, predodžba o Antikristu i humanistički ideal obrazovanja često nisu naprosto supostojali, već su se čak mogli zateći u istim krugovima pa čak i u jednom čovjeku. U sporu između Reuchlina i kölnskih dominikanaca oko toga treba li uništiti ili sačuvati rabinsku književnost (1510.-1520.) nisu se više suprotstavili naprosto humanizam i skolastika, učenost i Inkvizicija ili pak prosvjetiteljstvo i opskurantizam, nego je tu i Reuchlin svojim pogledom na židovstvo plaćao danak duhu svoga vremena. Oni koji su tražili da se rabinski tekstovi odstrane, morali su istrpjeti porugu u djelu "Epistolae obscurorum virorum" (1515./1517.), čiji su autori vjerojatno pripadali erfurtskom humanističkom krugu. Staro i novo, konzervativizam i revolucionarni polet, u to su vrijeme bili na brojne načine međusobno povezani. Isti taj Reuchlin, kojega su humanisti spominjali uz veliku hvalu, najodlučnije je odbacio Lutherovu reformaciju; kada je njegov pranećak Melanchthon stupio na stranu Luthera, Reuchlin je prekinuo vezu s njim. Ali znalo se dogoditi i obrnuto, naime da su neki koji su po sebi bili još duboko ukorijenjeni u srednjem vijeku, nakon 1517. prigrlili reformaciju. Bilo bi pogrešno iz situacije uoči reformacije pokušati zaključiti tko će stupiti na Lutherovu stranu. Doduše, činilo se da je svijet zreo za reformu; ali reformacija je bila nešto drugo od reforme za kojom su svi žudjeli.

C. Pitanje periodizacije: srednji vijek, reformacija, novi vijek

Stoga nije nikakvo čudo da je pitanje razgraničenja između srednjeg vijeka i reformacije uvijek nalazilo različite odgovore. To pitanje u sebi sadrži obilje raznih problema, koje ovdje možemo samo djelomično navesti.

Kao prvo, postavlja se pitanje treba li uopće zadržati podjelu na staru, srednjovjekovnu i noviju povijest ili bi tu klasifikaciju, koju je krajem 17. stoljeća uspostavio Christoph Cellarius (1638.-1707.), trebalo proglasiti irelevantnom. U tom kontekstu, ako želimo sačuvati tradicionalnu podjelu na tri razdoblja, postavlja se također pitanje kako odrediti bit srednjovjekovlja za razliku od stare i novije povijesti; tog se određivanja, dakako, možemo prihvatiti samo ako jasno razgraničimo srednjovjekovlje u odnosu na stari i novi vijek. Cellarius je bio mišljenja da je srednji vijek trajao od Konstantina Velikog do pada Carigrada, odnosno do kraja 15. stoljeća. Međutim, u međuvremenu su predložena dijelom sasvim drugačija razgraničenja srednjovjekovne epohe. Razlozi za razlike u periodizaciji donekle su posljedica različitih gledišta s kojih se promatra povijest. Često do pomaka u fazama dolazi ovisno o tome smatramo li pri podjeli na epohe mjerodavnom političku povijest, duhovnu i crkvenu ili pak ekonomsku povijest. Isto tako se onda postavlja pitanje je li novi vijek slijedio odmah nakon srednjovjekovlja, u čemu je bit novoga vijeka u odnosu na srednji, i želimo li između srednjeg i novog vijeka rezervirati jedan isječak za razdoblje reformacije i protureformacije; te ako to učinimo, u čemu bi bila bit te epohe za razliku od srednjeg i novog vijeka. I tu različita poimanja ovise o tome stavljamo li u prvi plan ekonomsko-povijesne,

društveno-povijesne, političke, intelektualne ili crkveno-teološke čimbenike. Onaj tko pritom sudi, na primjer, s gledišta društvene povijesti, zbog toga ne bi trebao sasvim odbaciti znatnu težinu teoloških čimbenika.

Naposlijetku, pogled na razgraničenje epoha u određenoj mjeri ovisi o našem vlastitom stajalištu promatrača s obzirom na svjetonazor. Marksist će tu biti drugačijeg mišljenja od kršćanina; protestant će se razlikovati od katolika, koji možda u Lutherovoj reformaciji vidi uglavnom uništenje kršćanskog jedinstva. Drugačije će opet prosuđivati onaj tko pretežno obraća pozornost na nastanak novovjekovne ideje slobode i tolerancije, a pritom je možda i sam agnostik.

Na pitanje periodizacije ne može se, barem u pogledu razgraničenja između srednjeg i novog vijeka, odgovoriti na način koji bi isključio sve prigovore. Važnije od odluke u prilog ovom ili onom razgraničenju bit će to da ostanemo otvoreni za mnogostrukost različitih načina promatranja i različitih gledišta, te da težimo k odgovoru koji će nastojati uzeti u obzir što je moguće više čimbenika. Pritom se samo po sebi razumije da ne treba očekivati oštru granicu između različitih epoha. Prijelazi su prije glatki. Tako se već u srednjem vijeku mogu naći aspekti koje u osnovi valja pripisati novome vijeku. To na području humanističkih znanosti vrijedi, na primjer, za epistemološka nastojanja nominalista, a na području politike za novu političku teoriju Marsilija Padovanskog (umro 1342./43.) i osobito Machiavellija (umro 1527.); za političku pak praksu za nastanak europskih nacionalnih država ili formiranje zemalja s apsolutističkom vladavinom. U pogledu umjetnosti možemo ukazati na umjetnost portreta, koja se u to vrijeme pojavila. U crkveno-teološkom pogledu mogli bismo istaknuti Lutherovo odbijanje da se protiv svoje savjesti i protiv iskaza Svetoga pisma pokori autoritetu Katoličke crkve; isto tako, Lutherovo oslobođenje ljudskog razuma i svjetovne vlasti od tutorstva crkvenog autoriteta pripada epohi koja je nova u odnosu na srednji vijek.

S druge strane, u 16. stoljeću posvuda nalazimo momente koje bismo još mogli opisati kao srednjovjekovne. Tu možemo navesti brojne oblike praznovjerja ili pak nedostatak tolerancije, koji se može zamijetiti gotovo svugdje unatoč spomena vrijednim razlikama, zatim samorazumljivost s kojom se vjerovalo da na jednom teritoriju može postojati samo jedan oblik vjere ili pak masivnu prisutnost ideja o đavlu i Antikristu, kao i tek u naznakama izbornu intelektualnu slobodu.

Luther stoji usred tog mnogostrukog procesa transformacije iz srednjovjekovlja u novi vijek i to na istaknutom mjestu. Već prema tome kakvu sliku o njemu imamo, smjestit ćemo ga među konzervativne snage ili pak one koje streme prema naprijed. Pritom, dakako, ne smijemo previdjeti da puko svrstavanje neke ličnosti u struju događaja ne znači i odgovarajuće vrednovanje njihove posebnosti i jedinstvenosti. Barem što se Luthera tiče, on je bio u potpunosti posvećen "stvari" koju je propovijedao. Onaj tko želi razumjeti Luthera, mora steći određenu vrstu odnosa prema toj "stvari".